

A TÁRSADALOMSTATISZTIKA KEZDETEI KELETI KÁROLY MUNKÁSSÁGÁBAN*

DR. ANDORKA RUDOLF

Keleti Károly a népességstatisztika és a gazdaságstatisztika megszervezésében és tudományos művelésében érte el a legnagyobb eredményeket. Két nagy művében, a „Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából” (63) című nagyszabású munkájában, amely elsősorban az 1869. évi (sokszor 1870. évinek nevezett) népszámlálás eredményeit hasznosítja, és a párizsi világkiállítás tanulságait összefoglaló „Magyarország közgazdasági és művelődési állapotai” című könyvében (77) azonban sok különféle társadalomstatisztikai adatot is bemutat és elemez, kifejti gondolatait a magyar társadalom korabeli állapotáról.

Ezekből kirajzolódik az olvasó előtt Keleti Károly felfogása a társadalmi kérdésekről. Ennek egyik alapvető jellemzője a gazdasági és politikai liberalizmus. „Szabad ipar, szabad kereskedelem minden állami beavatkozás nélkül, ez a jelszava minden felvilágosodott nemzetgazdának, s ezt hangsúlyoztuk egész művünkön keresztül”. ((63) 398. old.)

A gazdasági fejlődés elsőrendű fontosságának felismerése áthatja minden munkáját. „... nemzetgazdasági téren kell tennünk és hatnunk, ha el nem akarunk pusztulni”. ((77) 296. old.) Ezt lényegesebbnek látja, mint a korában annyi figyelmet lefoglaló politikai–közjogi kérdések megoldását: „Bármilyen nagy politikai kérdések megoldása várjon ránk a jövőben, bizonyos, hogy mindnyájunkra nézve előnyösebben, de könnyebben is lesznek azok megoldhatók, ha – míg idejük elérkezik – egészséges gazdasági munkálkodás által erősödik vagyonban és hatalomban az ezeréves magyar állam”. ((77) 299. old.)

A gazdasági fejlődés útját az iparosodásban látja. Vitatkozik azokkal a nézetekkel, amelyek szerint Magyarország „par excellence földművelő állam” és az is kell, hogy maradjon. „... összes szegénységünk kútforrása e czímben rejlik” – mondja. ((77) 39. old.) Magának a mezőgazdaságnak a fejlődését – a hazai fizetőképes kereslet kibővítése és a tőkehiány megszüntetése útján – szintén az iparosodástól várja. Liberalizmusa politikai nézeteiben is kifejezésre jut. A polgári házasság bevezetése mellett foglal állást. ((63) 355. old.) A zsidó vallásúak 1868. évi egyenjogusítását megkésettnek tartja, „... mert arra ráérhettünk volna, ha előbb nem, 48-ban, s amaz országgyűlés dicső törvényei mellé legméltóbban sorakozott volna a zsidóemancipáció is”. ((63) 355. old.)

* Az MKT Statisztikai Szakosztálya Statisztikatörténeti Szakcsoportjának Kaposvárott, 1983. május 24. és 26. között rendezett XXI. Vándorülése keretében tartott Keleti Emlékülésre beküldött dolgozat.

A tanulmányban a horpadt zárójeles {} számok a „Keleti Károly műveinek válogatott bibliográfiája” c. összeállítás (lásd az 1083–1087. oldalakon) sorszámai.

Ugyanakkor a magyar szabadelvű párti programokon és konkrét politikai célkitűzéseken messze túlmegy, mert egyrészt helyteleníti azt a helyzetet, amely a vagyonos állampolgárookra korlátozza az ország politikai vezetésébe való beleszólást. „Bármennyire tiszteljük pedig a vagyoni osztályt, ... ne engedje a sors, hogy képviselőnk valaha kizárólag csak is rájuk legyen bízva; mert míg be nem bizonyítják, hogy a vagyonnal jár párhuzamosan a szellemi képzettség is, hogy a jellemerő és becsületesség kizárólag birtokuk az anyagi birtokon túl is, addig fenntartjuk kezdetben kifejezett óhajunkat, hogy bár mely térről keressük is elő, jeleseink legjelesebbjeit kívánjuk a törvényhozók közt látni”. ((63) 446–447. old.) Másrészt olyan politikai rendszert tart kívánatosnak, ahol különböző pártok váltogatják egymást a kormányzásban, vagyis ha a kormányon levő párt elveszti parlamenti többségét, átadja helyét az ellenpártnak.

A szabadelvű párti gyakorlattal való szembenállás és az Eötvös Józseffel való korábbi együttműködés hatása látszik abban, hogy az 1848 előtti centralista álláspontnak megfelelően a megyékben a haladás kerékkötőit látja: „... a megyei szervezetben nem hogy erőt talált volna az ország, hanem ép e szervezet, mint a particularismus nevelője, megzsibbasztotta az ország összes erejének kifejtését”. ((63) 451. old.) Az „... annyira rettegett kormánybeli centralisatiót” ((63) 452. old.) ezért kívánatosnak tartja, mert „Magyarországon csakis erős, szigorú és erélyes kormány hathat üdvösen...” ((63) 453. old.)

Ezzel függ össze, hogy szerinte az állam nem szorítkozhat „a 'laissez faire'-féle szemléző kényelmes passív szerepére” ((77) 292. old.), hanem a közlekedési hálózat és a hitelügy fejlesztésével, a jó közigazgatás és igazságszolgáltatás biztosításával és mindenekelőtt – ismét Eötvös eszméinek megfelelően – az oktatás kiterjesztésével, a tudományok és művészetek pártolásával kell elősegítenie az ország fejlődését. Különösen fontosnak tartja az állam ezen szerepét a viszonylag elmáradott magyarországi körülmények között.

Keleti Károly látószögének szélességét és érdeklődésének sokoldalúságát mutatja, milyen részletesen foglalkozik munkáiban az irodalommal, a képzőművészetekkel és a zenével, és milyen nagy jelentőséget tulajdonít nekik a magyar társadalom kedvező irányú változásainak előmozdításában. „... a művészetnek megbecsülhetetlen szellemi értékén kívül igen is megbecsülhető, sőt fejlettebb viszonyok között számitlag is kifejezhető gyakorlati, anyagi haszna van. És ez a művészet valamennyi ágára illik: az építészetre ép úgy, mint a zenére, a festészetre szintúgy, mint a színpíszetre, stb. S ha megdöbbenve vesszük tudomásul, hogy olcsó élczzel lehetett elütni törvényhozásunk termében az országos zenedére javasolt összeg megszavazását, mert: „mi hasznunk volna abban, ha valamennyien énekelni tudnánk”, ám vegye tudomásul értelmes közönségünknek a művészetért amúgy is lelkesedő része, hogy a művészetnek érzélem- s erkölcsnemesítő, kedély- s ízlésnevelő nagyhatalmán kívül roppant anyagilag gyarapító ereje is van, melyet mire megérteni tanulja a nemzet, hatását és eredményeit akkorára már bőven élvezte is”. ((63) 406. old.)

Gondolkodásának jellemzéséből nem maradhat ki az erős hazaszeretetére való utalás. Az 1848-as honvédtüzér ebben a vonatkozásban sem változott meg az országos statisztikai hivatal első vezetőjeként. Az Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatos álláspontját ekkor sem rejtette véka alá: „... hazafi-érzés csak egy lehet, itt el nem fogadhatjuk a hazafisági dualismust, s bárha a kormány ez alakját fenn tartani óhajtjuk is, társadalmi s közgazdasági téren első sorba mindenkor a hazai érdekeket kell állítanunk”. ((77) 208. old.)

Ez nincs ellentmondásban, hanem nagyon szorosan összefügg azzal, hogy a korabeli magyarországi közállapotokat sokszor és erősen bírálja. Példa lehet erre

az alábbi mondat, amely mintegy összefoglalja a „Hazánk és népe” mondanivalóját: „A tények, melyeket a statistika kiderített, melyeknek egynémelyikével alkalmunk volt e munka fonalán is megismerkedni, nem olyanok, hogy a közigazdát, kinek az egész nemzet jólléte kell hogy szíven feködjék, megnyugtathatnák”. (⟨63⟩ 447. old.)

Gondolkodásmódjának ezek az alapvető jellemzői magyarázzák meg, milyen társadalmi jelenségek és folyamatok felé fordult elsősorban a figyelme, mely tények felderítése fűződik nevéhez, illetve az általa vezetett országos statisztikai hivatalhoz.

Ilyen mindenekelőtt a népesség műveltsége. Ennek alacsony szintjében látja ugyanis a gazdasági problémák egyik fő okát: „... őstermelésünk és iparunk, kereskedelmünk és üzleti életünk mind abban sínlik, hogy népünk műveltebbjeinek száma nem áll helyes arányban a milliókkal, melyek e számot kiadják, és hogy e milliók épen nagyon is műveletlenek.

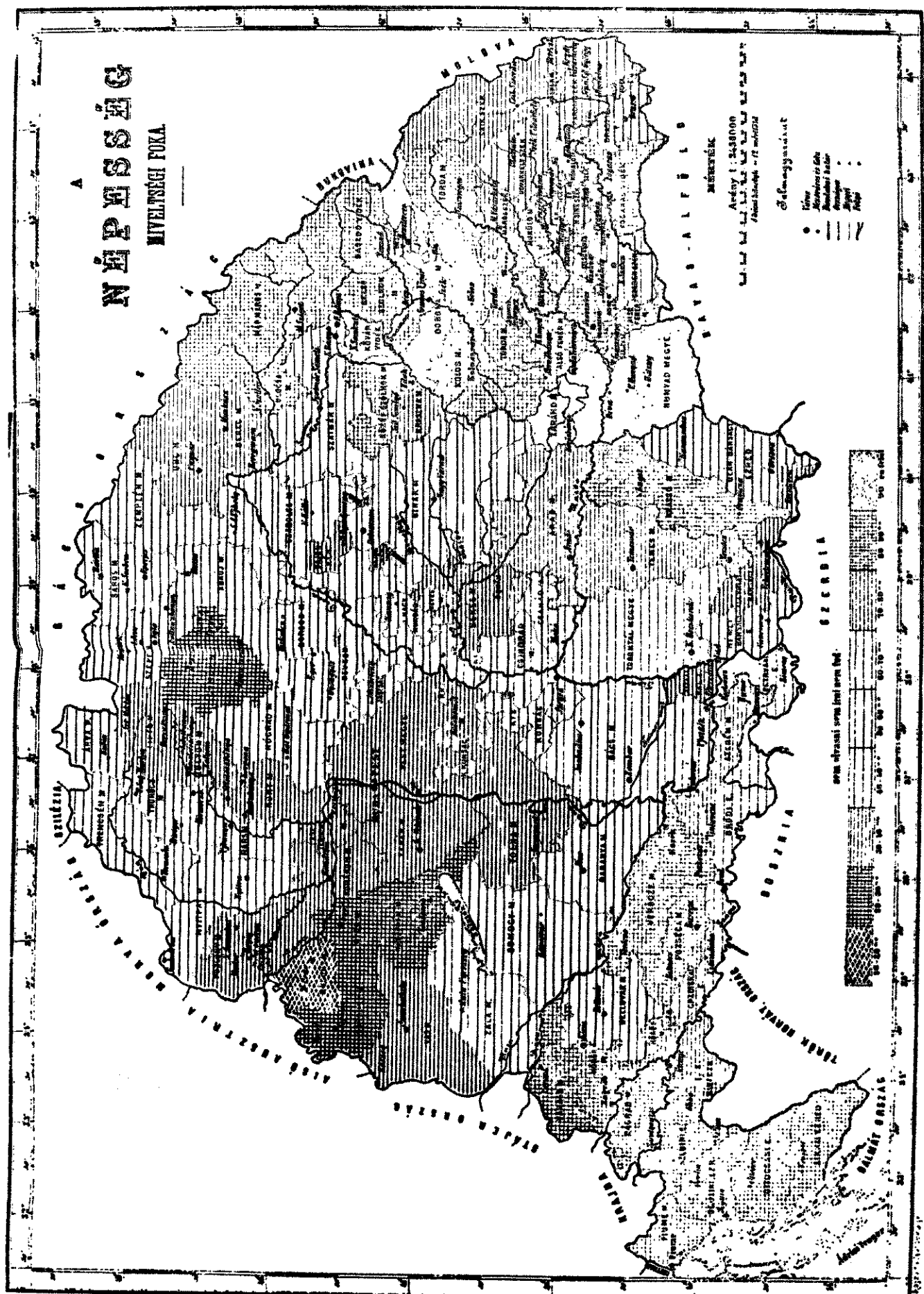
A népben a legelemibb műveltség azon foka, mely a magasabbnak megszerzésére képesítene, az olvasni–írni tudás hiányzik; a középosztályban hiányzik nagyrészt a műveltség azon foka, mely a szükséges ismeretek megszerzése iránt fogékonnyá s így fokozottabb keresetre képessé tehetné; a középben is kiváló osztályoknál végül szintén hiányzik vagy azon általános műveltség, melyet európainak nevezünk, s a mely egyedül képes oly magaslatra emelni, hogy elfogultság nélkül tanulmányozhassuk saját nemzeti viszonyainkat s iparkodjunk rajtuk javítani; vagy ha ez európai műveltség mai alakjában megvan, akkor hiányzik ismét a nemzeti nézőpont”. (⟨63⟩ 356. old.)

Az 1869. évi népszámlálás alapján elsőként mérte fel Keleti Károly az írni és olvasni tudást. Eszerint a 7 éves és idősebb népességnek 55 százaléka nem tudott sem írni, sem olvasni (ebben a tanulmányban, ha lehetséges, mindig a Magyarországra és Erdélyre vonatkozó együttes adatokat idézem, tehát figyelmen kívül hagyom a Fiume városra és kerületére, Horvát-Szlavónországra és a határvidékre vonatkozó adatokat, amelyeket együttesen Keleti a Szent István korona országainak nevez). További jelentős rész (Magyarországon a férfiak 8, a nők 17 százaléka, Erdélyben 4, illetve 6 százaléka) csak olvasni tudott. Az írni–olvasni tudók aránya a férfiak között 7–8 százalékkal magasabb volt, mint a nők között. Keleti Károly emellett részletes területi adatokat is közöl. Ezekből kitűnik, hogy nemcsak a városok és a falvak között volt lényeges különbség, hanem az egyes országrészek között is: Mosony és Soprony megyéktől az erdélyi Zaránd és Hunyad megyék felé haladva meglehetősen nagy szabályossággal csökkent az írni–olvasni tudás. (⟨63⟩ 357–371. old.)

A népnevelés helyzetét az Eötvös József minisztersége idején gyűjtött oktatásstatisztikai adatok alapján elemzi. Eszerint a tanköteles korú gyermekeknek csupán 50 százaléka járt ténylegesen iskolába Magyarországon és 41 százaléka Erdélyben. Ezért megállapítja: „... a népnevelés ügye nem áll hazánkban azon fokon, melyen kellene ...” (⟨63⟩ 374. old.)

Később, az 1879-ben Budapesten megjelent „Magyarország közigazdasági és művelődési állapotai” (77) című munkájában már lényegesen kedvezőbben ítéli meg az alapfokú oktatás helyzetét. Ugyanakkor kifejti azonban azt a nézetét, hogy nem az elemi oktatás, hanem a középfokú és azon belül is a gyakorlati szakképzés hátrózza meg legerősebben az ország gazdasági és kulturális fejlődését. (⟨77⟩ 239. old.)

A népiskolai törvény szerint minden 5000 lakosnál nagyobb községben és városban létre kellett volna hozni polgári iskolát, de 1870 körül – Keleti szerint – még nagyon kevés városról tudtak, amely ezt megtette volna.

Keleti Károly kartogramja „Hazánk és népe” c. művéből

1863-ban Magyarországon 90 gimnázium létezett 21 052 tanulóval, Erdélyben 27 gimnázium 5159 tanulóval. Keleti Károly szerint a gimnáziumi oktatás elterjedtsége kielégítő volt az 1870-es évek második felében. Hangsúlyozza azonban, hogy a gimnáziumok – a klasszikus alapokra fektetett oktatási módszerükkel – a felsőfokú képzettséghez szükséges alpműveltség megadására hivatottak, ezért mellettük nagy szükség lett volna olyan középfokú iskolákra, amelyek a gyakorlati életre, munkára készítik fel. Ilyenek a reálközépiskolák és az iparos, valamint kereskedelmi középiskolák. 1863-ban Magyarországon 4 fel- és 13 alreáltanoda működött 2335 tanulóval, Erdélyben 3 alreáltanoda 198 tanulóval. Keleti azonban ezeknek oktatási rendszerét sem tartja a legelőnyösebbnek: a reáliskola 8 osztályának elvégzése után a műegyetemre bejutók és az azt elvégzők „tényleges életpályára” jutnak, de ha valamilyen ok miatt a tanuló a reáliskola után nem végezte el a műegyetemet, akkor „... készületlenül, be nem fejezett neveléssel állt szemben az élet követelményeivel”. (⟨77⟩ 240. old.)

Hiányolja a gyakorlati iparosoktatást, a munkásiskolákat, tanműhelyeket és az ipari munka mellett elvégezhető esti tanfolyamokat.

Mindennek messzemenő gazdasági és társadalmi hatásai voltak: „... kelleténél nagyobb azon, többnyire középosztályú földbirtokosaink ivadékaiból állók száma, kik reálismeretek megszerzése helyett gymnasiumokat járnak, s jogi pályára készülnek, ügyvédeké lesznek, vagy hivatalt vállalnak, legalább akarnak vállalni, s így feles számmal szaporítják a szoros értelemben nem termelő osztályokat”. (⟨63⟩ 377. old.) Ugyanakkor igen kevés iparos és kereskedő kerül ki a magyar társadalomból. Állandó a panasz az ipari munkások alacsony műveltségére és szakképzettségére, ennek oka azonban Keleti szerint egyszerűen az, hogy a munkások szakképzésére alig fordítanak figyelmet.

Pedig „... míg a magyar faj idegenkedni fog az ipartól és kereskedelemtől, s mind csak földművelésre adja magát, melyet igazi szakképzettség- és tőkehiány miatt tökélyre vinni még sem tud, vagy épen csak hivatali pályára készül, melyen ismét csak kevésnek juthat kiválóbb szerep, vagy ügyvéddé lesz, hol a túlságos számnál fogva az egyes egész életen át csak tengődni kénytelen, ha csak, mint a Bach-rendszer idején polgártársai rovására s a közvagyonosság kárára meg nem gazdagszik, valameddig ebben – mondjuk – fordulat nem áll be, mindaddig álmodnunk sem lehet, hogy Magyarország túlnyomólag iparúzó álamná legyen, pedig jövője, a kor megindulása szerint, csak ilyennek lehet”. (⟨63⟩ 377–378. old.)

Jellemző Keleti Károly felfogására, hogy a „Magyarország közgazdasági és művelődési állapotai” című munkájában melyik felsőfokú iskolákat említi név szerint és elismeréssel: a műegyetemet, a selmecbányai bányászati és erdészeti szakiskolát, valamint a magyaróvári és keszthelyi mezőgazdasági akadémiákat.

A „Hazánk és népe”-ben közli a művelődési, népnevelési és közoktatási költségvetési kiadások 1869., 1870. és 1871. évi összegét és megoszlását. Eszerint 1871-ben az összesen 2,3 millió forintnyi (az előző évekhez képest erősen növekvő) összegből 1 302 000 forintot elemi, polgári és tanítóképző iskolákra, 205 000 forintot középiskolákra, 586 000 forintot felsőfokú iskolákra, 170 000 forintot közművelődési célokra (múzeumra, műemlékvédelemre, könyvtárra stb.) fordítottak, 27 000 forintot tanintézetek segélyezésére adtak. (⟨63⟩ 379–380. old.)

A művelődésnek tulajdonított nagy fontosság indokolja, hogy Keleti Károly a „Hazánk és népe” c. művében részletesen foglalkozik az irodalmi és művészeti viszonyokkal. Ezek a fejezetek viszonylag kevés statisztikai adatot tartalmaznak, viszont igen sok érdekes tény és kritikus észrevételt olvashatunk bennük. „... irodalmunknak – igaz jobb korszakában – köszönjük talán a haza, mindenesetre pedig a ma-

gyar nemzetiség fenntartását; ... mikor az egész nemzet el volt tiporva, épen bátrabb és lelkesebb íróink voltak azok, kik gyakran fejökkel játszva, mertek az elbízott nyers hatalommal szembe szállani..." (⟨63⟩ 386. old.) Ehhez képest a korabeli állapotokról elszomorító képet fest. Alig van olyan író, aki csakis az irodalomnak élhetne. A könyveket csak kis példányszámban lehet eladni, kicsi az olvasóközönség, nincs pártatlan és szakszerű kritika. "... kiadóink meggazdagodnak, míg az író alalmazsnához fogható 'tiszteletdíj' mellett teng; ... kiadóink is nem tudományos, sőt szépirodalmi munkák kiadásával sem szerzik meg az anyagi hasznot, hanem megszerzik valamely olcsón kiállítható s számos példányban elkélő iskolakönyv, kalendárium vagy épen szakácskönyv mellett". (⟨63⟩ 385. old.)

Ennek oka, hogy Magyarországon a napilapok olvasása mellett "... legfeljebb a magyar biblia, a kártya forgatására kerül még idő, oktató olvasmányra – soha". (⟨77⟩ 260. old.)

Az 1869. évi népszámlálás 677 író foglalkozású személyt mutatott ki, ezek legnagyobb részt lapszerkesztők, újságírók és a szerkesztőségekben dolgozó más személyek, tulajdonképpen író alig van közöttük, a Magyar Tudományos Akadémia 293 tagja közül is csak néhányan szerepelnek közöttük. Érdekes, az akkori társadalmat jól jellemző becslést ír le a potenciális olvasóközönségről, akiktől könyvek vásárlását várhatná el (⟨63⟩ 387. old.):

az értelmiségi keresetűek (tanulók nélkül) fele	44 000
a 200–1000 holdas földbirtokosok fele	5 300
az 1000 holdnál nagyobb birtokú földbirtokosok	4 500
a haszonbérlok fele	18 000
a gazdatisztek egytizede	1 300
a bányabirtokosok, -bérlok és -tisztek egyharmada	800
az ipari tisztviselők fele	4 100
a kereskedelmi tisztviselők egynegyede	3 000
az önálló iparosok egyszázada	2 400
az önálló kereskedők egyhuszada	2 800
a vagyonukból és járadékukból élők egyötöde	13 800

Ez összesen 100 000 személy, az összes népességnek csupán 0,8, a magyar nyelvű népességnek 1,5 százaléka. Mégis elég lenne ahhoz, hogy néhány ezres példányszámban el lehessen adni szakkönyveket. Ténylegesen azonban Keleti Károly szerint a könyvtárak évente összesen nem tudnak eladni 100 000 könyvpéldányt (a naptárakat és az iskolakönyveket is beszámítva).

A képzőművészetek terén még rosszabbnak látja a helyzetet: „Akárhány jelesebb művésznk külföldön jeleskedik; a kik pedig itthon vannak, keserű szívvel kénytelenek tapasztalni, hogy a közönség leszokott a Maecenások szerepéről, s gyér megrendeléseivel is a divatnak vagy az értelmetlenségnek hódolva külföldre fordul, s akárhányszor kontárhoz folyamodik". (⟨63⟩ 396. old.) Ezért – az irodalomra és a művészetekre nézve egyaránt – helytelennek tartja a piaci viszonyok teljes uralmát, és az állam erőteljes pártoló tevékenységét kívánja.

Liberális közgazdaságtani és politikai nézeteiből következően különösképpen érdekelte Keleti Károlyt a városok fejlődése, a városi népesség aránya, mert a városoktól, az iparral és kereskedelemmel foglalkozó, valamint értelmiségi foglalkozású rétegektől várta az ország gazdasági, társadalmi és kulturális fellendülését. A városi népesség számának megállapítása – a város fogalom definíciójának problémái miatt – azonban sehol és semmikor, de különösen 1870-ben Magyarországon nem volt egyszerű és könnyű kérdés. (⟨63⟩ 407–426. old.) Példaképpen említi, hogy a közel 300 000 lakosú Budapest ugyanúgy szabad királyi város, mint az 1300 lakójú Ruszt, és a 49 000-nél nagyobb népességű Hódmezővásárhely ugyanúgy me-

zőváros, mint néhány egyezernél kisebb lakosságú település. Ezért a Magyarországon és Erdélyben levő 78 szabad királyi és kiváltságos városnak, valamint a 10 000 lakoson felüli népességű 53 egyéb (mező-) városnak népszámlálási adatait részletesen elemzi a városiasság fokának megállapítása céljából. A népességszámon kívül a következő városiassági mutatókat használja:

- az írni–olvasni és legalább olvasni tudók aránya,
- az ipari és kereskedelmi foglalkozásúak aránya,
- az értelmiségi keresetből élők aránya,
- a háztartási alkalmazottak aránya,
- az emeletes házak aránya,
- az egy szobára jutó lakók aránya.

E mutatók értékei alapján megállapítja az említett – városnak tekintett – települések sorrendjét. Ezek a különféle dimenziókban mért sorrendek is érdekesek. A lakosság száma tekintetében Pest, Szeged, Szabadka, Buda és Hódmezővásárhely állt az élen. Az ipari és kereskedelmi foglalkozásúak aránya viszont Nagyszebenben, Temesvárott és Kassán volt a legmagasabb. Az olvasni és írni tudás Kőszegen volt a legelterjedtebb. Az értelmiségi keresetből élők viszonylagos száma tekintetében Kassa és Kolozsvár vezetett stb. Keleti Károly ezután összeadta a hét mutató dimenziójában meghatározott sorszámokat, és az így kapott „városi hányadost” kezelte az urbanizáció mérőszámának. Eszerint Pozsony, Nagyszeben, Pest, Kassa, Győr, Székesfehérvár, Buda és Sopron voltak az akkori Magyarország és Erdély leginkább városias települései. Elemzéseiből azt a fő következtetést vonja le, hogy „... a puszta népszám egymagában korán sem állapítja meg meg valamely község városi jellegét”. (⟨63⟩ 426. old.) Eredményeit felhasználhatónak látja a küszöbön álló községi rendezésnél.

Azt, hogy szociális kérdések és különösen a szegénység iránt is volt érzéke, bizonyítja nemcsak híres élelmezési statisztikája (⟨66⟩), hanem a „Hazánk és népe” (⟨63⟩ és a „Magyarország közgazdasági és művelődési állapotai” (⟨77⟩) több megállapítása is. Megállapítja, hogy a táplálkozás tekintetében a magyarországi „köz-nép” nem marad el más európai országoktól, de ruházkodása és lakásviszonyai azokénál sokkal rosszabbak. A közegészségügyi ellátás pedig igen rossz: „Orvost vajjon hány falusi község tart, ha ugyan valamely uradalmi, megyei, szomszéd városi orvos nem áll rendelkezésére. S azt is az utolsó perczben hívja csak, addig inkább kuruzslóval éri be. Irtózik a gyógyszer drágaságától, inkább három annyt költ időközben keresethiány miatt”. (⟨63⟩ 151. old.)

Keleti Károly nevéhez fűződik a magyar és a más anyanyelvűek számára vonatkozó becslés az Eötvös József által gyűjtetett (az 1870 előtti évekre vonatkozó) oktatási adatok alapján, majd az 1880. évi népszámlálás anyanyelvi adatainak elemzése. Ezek azért különösen értékesek a magyar társadalomtörténet számára, mert az első megbízható támpontot adják az anyanyelvi viszonyok megállapításához. Amint ugyanis Keleti Károly is rámutatott az 1851. évi népszámlálás adatai a ténylegesnél alacsonyabbnak, Fényes Elek 1867-ben közölt adatai pedig annál nagyobbak mutatták a magyar népesség arányát.

A népiskolai felvételek alapján Magyarországon 49,8 százaléknak, Erdélyben 31,7 százaléknak becsülte a magyar anyanyelvű népesség arányát. Az 1880. évi népszámlálás pedig majdnem pontosan ugyanilyen arányokat állapított meg, 6 165 000 magyar anyanyelvűt mutatva ki Magyarország és Erdély 13 729 000-nyi népességéből (amelyből 499 000 kisgyermek nem tudott beszélni, és így nem került bele az anyanyelvi statisztikába). Keleti Károlynak a statisztikai tényekkel szembeni tiszteletét, de egyben a korabeli közgondolkodást is jellemzi alábbi rövid megjegyzése, ame-

lyet ezeknek az adatoknak közléséhez fűzött: „Vajjon ismét ama szomorú, általam már több ízben keserűen megízlelt sorsban részesültem-e ezúttal is, hogy számos érdemes hazánkfiának rontottam el illúzióit rideg számaimmal, ki netalán 10–12 millió magyarról álmodozott?” (⟨49⟩ 11. old.)

Hasonlóképpen fontos forrást adnak a társadalomtörténész kezébe az 1870. évi népszámlálásnak a vallásfelekezeti megoszlásra vonatkozó adatai és az analfabetizmusra vonatkozó adatoknak felekezetek szerinti részletezése. (⟨63⟩ 342–355. és 367–371. old.)

Ezzel összefüggésben lehet megemlíteni azt is, hogy Keleti Károly különösen érdeklődött a különféle társadalmi jelenségek területi különbségei iránt, ezért a legtöbb ilyen típusú adatot – például az írni–olvasni tudást, a felekezeti megoszlást, az anyanyelvi megoszlást – megyei részletezésben közli és elemzi.

Keleti Károly feltehetően nem ismerte közelebbről az 1850-es és 1860-as években már meglevő külföldi szociológiai munkákat, még kevésbé Marx és Engels műveit. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy a magyarországi társadalmi szerkezetéről, az osztályok és rétegek nagyságáról és viszonyairól nem kapunk pontos képet munkáiból. Néhány olyan adatot és megfigyelést azonban találunk bennük, amelyek hozzásegítenek a megismerésükhöz. A „Hazánk és népe” közli az 1870. évi foglalkozási statisztikai adatokat. Ezeknek alapján Magyarország és Erdély népessége a táblában közölt nagy kategóriákba sorolható.

Magyarország és Erdély népessége társadalmi kategóriák szerint

Társadalmi kategória	A népesség	
	száma (ezer fő)	aránya (százalék)
Értemiség	163	1,2
Önálló iparos	269	2,0
Önálló kereskedő	61	0,5
Vagyonából élő	74	0,6
Háztartási alkalmazott, hivatalszolga, rendőr, csendőr	1 106	8,4
Ipari munkás és tisztviselő	330	2,5
Kereskedelmi és közlekedési munkás és tisztviselő	62	0,5
Földbirtokos és birtokos paraszt	1 680	12,7
Mezőgazdasági munkás	2 712	20,5
Eltartott, 0–14 éves	4 407	33,3
Eltartott, 15 éves és idősebb	2 355	17,8
Összesen	13 219	100,0

E társadalmi kategóriák némelyikéhez néhány szó magyarázatot kell fűzni, és némelyiknek összetételéről további támpontokat kaphatunk Keleti könyvéből. Az értelmiséginek nevezett rétegbe (a Szent István korona összes országaiban) többek között 19 858 lelkész, 35 540 közhivatalnok, 27 221 tanító, 4884 ügyvéd, 2807 orvos, 1051 sebész, 1437 gyógyszerész, 11 303 művész (zenészekkel együtt), 715 író és szerkesztő, valamint 63 437 felsőbb iskolai tanuló került. (⟨63⟩ 51. old.)

Az önálló iparosok és kereskedők között nem tudjuk megkülönböztetni a nagy- és kistőkéseket és a bér munkás nélkül dolgozókat.

A két mezőgazdasági kategória valójában az egész őstermelést, tehát a bányászatot és a kohászatot is magába foglalja, az utóbbi ágakban dolgozók száma azon-

ban a teljes kategóriának csupán egy százaléka (nagy részük bányász munkás, akiknek száma a Szent István korona országaiban együttvéve 46 000 fő).

Az ipari, valamint kereskedelmi és közlekedési kategóriák tartalmazzák a munkások mellett a tisztviselőket is. (A tisztviselők aránya a kereskedelmi és közlekedési kategóriában a Szent István korona országaiban 22 százalék.)

A földbirtokos és birtokos paraszt kategóriába tartozókról némi fogalmat nyújthatnak a „Hazánk és népé”-ben közölt adatok a birtokok nagyság szerinti megoszlása alapján.¹

Végül a mezőgazdasági munkás kategóriának (ide került a kislétszámú gazdasízt is) a megoszlásáról képet ad az az adat, hogy a Szent István korona országaiban együttvéve az összes őstermelési foglalkozásúaknak 32 százaléka volt éves szolga, tehát mezőgazdasági cseléd és 27 százaléka napszámos munkás.

A népesség foglalkozási megoszlását bemutató adatokhoz Keleti Károly helyenként néhány érdekes és erősen kritikus megjegyzést fűzött. Bírálja „... azon csodálatos kasztszerű osztályozást, mely fennen hangoztatott demokratikus elveink mellett szerte dívik az országban ... Már a zsellért is lenézi a féltelek birtokosa, a hat ökrös gazda meg nagy úr a faluban, kihez még a kisbíró sem mer kalappal a fején szólani ... Ugyanezt ... még nagyobb mértékben megtaláljuk a birtokos középosztályunktól fölfelé az arisztokrátiáig. Itt nemcsak a holdszám szerinti birtokfokozat alapít meg társadalmi fokozatokat, hanem a jobb hangzású név, talán még a nemesség hányadiziglensége is határoz azon körök felett, melyekben az illető megfordulhat, vagy meg akar fordulni”. ((63) 152. old.)

Ezzel a kasztszerű elkülönüléssel, a nem „úri”, nem földbirtokosi foglalkozásúak lenezésével hozza összefüggésbe, hogy „... az úgynevezett 'jobb családok' ivadéka nem bír elég kedvvel az apró földesuraskodásnál más pályára”, nem választ „... más tisztességes polgári pályát”. ((63) 152. old.) Ugyanakkor nem szerez mezőgazdasági szakképzettséget, ezért nem is gazdálkodik ésszerűen. „Kevés a jól rendezett középgazdaság az országban ... de sok az utána élő úr”. ((63) 151. old.) „... ha kimegyünk a tanyák közé, s látjuk a düledező juhalkolt, a boglyas kazalt, a cse-nevész gulyát, a trágyátlan földet, a szerb tövis borította legelőt, a fátlan vízmosásos hegyoldalt, a kapálatlan szőlőt; ha a telekkönyvbe pillantunk ... látjuk a sok betáblázást és előjegyzést; az ügyvéd irodájában a sok beperlést, a szomszéd város kereskedő-tárczájában a sok beváltatlan váltót, könyvében a sok és fizetetlen számlát ...” ((63) 151. old.)

Éles ellentétben a gazdasági romlásnak az előbbieken bemutatott jeleivel a középbirtokos réteg fényűző életmódot folytat: „Ha ... fogatai után ítélnők meg gazdasági viszonyait, csupa viruló körülményekre, gazdag birtokosra kellene következtetnünk. Ha vidéki bált látogatunk meg, azt hinnők csupa mágnásnőnek leszünk bemutatva – a toillettek után. Ha pedig a kártyázó-szobába lépünk, azt kellene hinnünk, legalább három főváros gazdag bankárjai hányják-vetik a rájuk nézve már ingerrel nem bíró mammont”. ((63) 151. old.)

Nem sokkal kevésbé kritikus a véleménye a szellemi foglalkozásúakról: Az „... értelmes, öntudatos s önálló munkára vagy munkavezetőségre képes munkás ...” intelligencia majdnem teljesen hiányzik ((77) 208. old.), ugyanakkor szaporodik az értelmiségi vagy szellemi foglalkozásúaknak, az ilyen állást keresőknek a száma, de „... tisztességes ipari vagy kereskedelmi keresetre csak vajmi kevés indul, holott pedig ez után egész családjának hajdani ősi birtokát idővel tízszeresen volna képes megszerezni”. ((77) 209. old.)

¹ Az adatok ismertetését mellőzzük, mert azokat részletesen tárgyalja dr. Mód Aladárné tanulmánya a *Statistikai Szemle* jelen számában.

Mivel az ipar és a kereskedelem fejlődésében látja a gazdaság és a társadalom fejlődésének jövőjét, a kisszámú iparosról és kereskedőről sokkal kevésbé bírálóan nyilatkozik. Megállapítja, hogy „... a kereskedők nagy része idegennek tekintti magát ez országban” ((63) 323. old.), és hogy „... a hazai iparosok legcsekélyebb száma kerül ki az országból”, így: „Nálunk cseh, morva, osztrák, iparosok működnek, gyakran a legegyszerűbb művességek körül...” ((63) 378. old.) A régi magyarországi iparosokat bírálja, hogy nem kellőképpen rugalmasan alkalmazkodnak a céhrendszer megszüntetéséhez, az iparszabadság bevezetéséhez.

Lényegesen kevesebbet foglalkozik a munkásság helyzetével. Megállapítja, hogy vannak jól képzett munkásaink, ezek azonban sokszor külföldön kénytelenek munkát vállalni, ugyanakkor Magyarországra cseh, német és olasz munkásokat hoznak be. ((63) 216. old.)

A parasztság és a mezőgazdasági munkásság fő problémájaként a szezonális munkanélküliséget említi. Az alföldi parasztgazda az aratás és nyomtatás után ősszel még egyszer kapál, betakarítja a kukoricát, elvégzi az őszi vetést, ezután „... neki adhatja magát, fájdalom, a téli henyélésnek...”, mert a téli időszakban csak állataival van kevés munkája. Így csak a „... pacsirta zengése csalja ki szántásvetésre földjére...”, de ezt követően az aratásig ismét csak egy kevés kaszálás és a kukoricavetés foglalkoztatja. ((63) 148. old.) A hegyes felvidéki területen még kevesebb időre szorul össze a mezőgazdasági munka.

Végül Keleti Károlynak a magyar társadalom életmódjával és gondolkodásmódjával kapcsolatos néhány megjegyzésében is kifejezésre jut politikai állásfoglalása és kritikája a feudális időszak makacson fennmaradó jellemzőivel szemben. Igen élesen ítéli el „egyesek indolentiáját”, „mások álbüszkeségét” ((77) 214. old.), az 1849 után kialakult „általános tespedést” ((63) 154. old.), a takarékoság hiányát (uo. 216. old.), a „társadalmi becsületérzés” fejletlenségét (uo. 321. old.).

Ebben a vonatkozásban különösen érdemes a magyarországi életmód két régi különleges jellemzőjére tett megjegyzése. A vadászatról mondja, hogy „... az a nagy baja, hogy élvezet is, szenvedély is, és nemzetgazdasági fontossága többnyire csak ürügynek tekintetik arra nézve, hogy néhány jogosultnak számára ez élvezetet biztosítsa”. ((63), 158. old.) A mértéktelen ivásra többször is kitér. A köznép – szerinte – többet iszik sok nyugat-európai ország lakosságánál (uo. 150. old.), a nemesi osztály idősebb része pedig a szabadságharc leverése után „borba ölte” a hazafias búbanatot (uo. 154. old.).

A társadalmi bajok gyökerét ezen a téren is a kemény és rendszeres munka hiányában, valamint a műveletlenségben látja. „Elveinkben, fényűzési fogyasztásunkban csakhamar elértük, egynémelyikben már túl is szárnyaltuk a nyugatot; de abban, mi a külföldet ily nagyobb mérvű fogyasztásra képesítette: az idő bölcs és szívós felhasználásában, abban elmaradtunk – a politikai tétlenség társadalmi munkátlansággá fajult”. ((63) 154. old.) „Bármely társadalmi kérdést pendítsünk meg hazánkban, melynek kielégítő megoldása nem akar sikerülni, a sok tapogatódzás után osztogatott tanács utóvégre abban összponstosul, hogy a nép műveltségi állapotán kell segítenünk”. ((63) 356. old.)

Keleti Károly tehát korának gyermeke volt, de a kiegyezéskori Magyarországon elfogadottnak tekintett politikai és társadalmi nézetek spektrumának haladó szárnyán helyezkedett el. Ez a tény szükségszerűen meghatározta az általa több mint két évtizeden keresztül vezetett magyar statisztikai szolgálat tevékenységét, és hozzájárult ahhoz, hogy az országos statisztikai hivatal ebben az időszakban korszerűen, magas színvonalon és gazdasági-társadalmi problémák iránti érzékenységgel dolgozott, sőt időnként a fennálló viszonyok lényeges bírálatáig jutott el.

Ezért Keleti Károly tudományos munkái – az általa szervezett adatgyűjtéseken és közléseken túlmenően – az 1860-as és 1870-es évek magyar társadalmának megismeréséhez is fontos forrást jelentenek számunkra. Elsősorban a „Hazánk és népe” c. művével valójában új műfajt teremtett: egyesítette a korábbi statisztikai gyűjteményeknek és leírásoknak (mint Fényes Elek munkáinak) és a társadalmi–politikai viszonyokat elemző és bíráló műveknek módszereit, megközelítését. Ezzel kétségtelenül olyan hagyományt teremtett a magyar statisztikai szolgálatban, amelyet később más kiemelkedő tudós statisztikusok folytattak.

РЕЗЮМЕ

Доклад представленный автором в рамках мемориального заседания в память Кавая Келети на состоявшейся 24—26 мая 1983 года в Капошваре XXI выездной сессии Секции по истории статистики Статистического отделения Венгерского экономического общества.

Карой Келети — первый директор Государственного статистического управления — пользуется известностью в первую очередь как деятель демографической и экономической статистики. Однако в его работах можно обнаружить также и множество анализов по общественной статистике.

Эти работы проливают свет на его взгляды по общественным вопросам. Он был сторонником экономического и политического либерализма, причем принадлежал к его наиболее прогрессивному, левому крылу. Наиболее важный фактор развития страны он усматривал в экономическом росте и индустриализации. Согласно его взглядам в развитии экономики и общества крупная роль принадлежит распространению, науке и искусству.

В своих трудах он анализировал отечественную неграмотность, систему народного просвещения, величину и распределение ассигнований на культуру, урбанизацию поселений, распределение населения страны по родному языку и религиозной принадлежности.

На основании опубликованных им данных переписи населения 1869 года можно составить себе представление о структуре венгерского общества. Кроме этого он написал ряд пронизательных и критических замечаний об отдельных классах и слоях венгерского общества, в первую очередь о землевладельцах, и далее о некоторых характерных чертах образа жизни и мышления. Корни общественных бедствий и пороков современного ему общества он усматривал в отсутствии упорного и систематического труда и в бескультурности.

SUMMARY

The study was submitted to the 21st Itinerary Session of the Group of History of Statistics, Statistical Section of the Hungarian Economic Society held at Kaposvár from 24 to 26 May 1983, devoted to the memory of Károly Keleti.

Károly Keleti, the first Director of the Hungarian Statistical Office, won fame, first of all, in population and economic statistics, however, his works include also several analyses in social statistics.

Keleti's works demonstrate his opinion on social issues. He was adherent of economic and political liberalism and belonged to the most progressive, left-wing of liberal views in Hungary. He took industrial development, industrialization for the most important factor of the development of the country. He attached great importance to the extension of education as well as to the role of science and arts in economic and social development.

Analyses in Keleti's works covered illiteracy, the system of education, the volume and distribution of expenses for education, the urbanization of settlements and the distribution of the population by mother tongue and religions.

Data of the population census in 1869 published by Keleti give an overall picture of the structure of the Hungarian society. Keleti made several discerning and critical remarks on certain classes and strata of the Hungarian society, primarily on landowners, as well as on some characteristics of the way of life and thinking. According to Keleti the social problems were rooted in the lack of hard and regular work and in that of culture.